

3. Наукова та інноваційна діяльність в Україні / Статистичний збірник: Державна служба статистики України. – Київ: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 287 с.
4. Нова парадигма маркетингу підприємств в умовах глобалізації: моногр. / [М. Я. Матвіїв, О. М. Сохацька, С. В. Даниленко та ін.]; за наук. ред. д.е.н., проф. М. Я. Матвіїва, д.е.н., проф. О. М. Сохацької. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 416 с.
5. Закон України «Про інноваційну діяльність» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=40-15>
6. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Туган-Барановский М. И. ; отв. науч. ред. Т. И. Деревянкин. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.
7. Гончарова Н. П. Інноваційна економіка: проблеми і пріоритети / Н. П. Гончарова // Актуальні проблеми економіки. Економіка та управління народним господарством. – 2009. – № 6. – С. 1–19.
8. How R+D can build marketing support for its ideas[електронний ресурс]: - Режим доступу:<http://www.innovationmanagement.se/imtool-articles/how-rd-can-build-marketing-support-for-its-ideas/>
9. Товарна інноваційна політика [Текст]: підручник / С.М. Ілляшенко, Ю.С. Шипуліна. – Суми: ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2007. – 281 с.
10. Чухрай Н., Патора Р. Товарна інноваційна політика: управління інноваціями на підприємстві: Підручник. – К.: КОНДОР, 2006. – 398 с.
11. Ставицький, О. В. Особливості розвитку інноваційної діяльності в Україні / О. В. Ставицький // Фондовий ринок. – 2012. – № 1-2. – С. 28-32.
12. Ілляшенко С. М. Проблеми і перспективи ринково-орієнтованого управління інноваційним розвитком: монографія / За ред. С. М. Ілляшенка. – Суми: Друкарський дім «Папірус», 2011. – 644 с.
13. Амоша О. І. Інноваційний шлях розвитку України: проблеми та рішення / О.І. Амоша// Економіст. – 2008. – № 6. – С. 28-34.

УДК 323.15

Микола Лазарович

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Досліджено основні тенденції зростання чисельності й розселення німецької національної меншини України на різних етапах її розвитку. З'ясовано причини переселення німців на українські землі. Проаналізовано основні заняття переселенців.

Ключові слова: німецька національна меншина, переселення, заняття, чисельність, розвиток.

There is investigated basic tendencies of quantity and settling apart growing of the German national minority of Ukraine on the different stages of its development. It is discovered reasons of Germans migration on other earths. The basic employment of immigrants are analysed.

Keywords: the German national minority, resettlement, employment, number, development.

Зростання поліетнічності українських земель було зумовлене різними причинами, зокрема сприятливим геополітичним становищем, місцем у міжнародних торговельних зв'язках, родючістю земель, що приваблювали іноземних селян, тривалим перебуванням України в складі інших держав, зокрема Польщі, Російської та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених ними територіях, спроваджували сюди представників панівних націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. етнічні меншини становили чверть усього населення

України. Найбільш численними з них були росіяни, євреї, поляки та німці. За таких умов етнонаціональне питання ставало значним чинником політичної історії українського народу, що прагнув відродити державну незалежність.

Важливим у контексті окресленого є дослідження чисельності німецької меншини на території Наддніпрянщини, специфіки її розміщення, компактності та місця проживання, ступеня урбанізованості, станово-майнового рівня, виробничої зайнятості, соціальної структурованості тощо. Ця проблематика не повно відображена в історіографії і потребує подальшого розроблення.

Серед сучасних досліджень обраної тематики насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект», а також праці таких науковців, як М. Багмет, В. Погорелов, О. Берестень, І. Задерейчук, М. Козирєва, М. Костюк, Н. Кривець, В. Майснер, І. Монолатій, І. Мухіна, М. Панчук, Я. Попенко, О. Морозова, Л. Потапчик, П. Сіреджук, О. Суліменко, Б. Чирко. Окремі аспекти проблеми відобразили В. Гвоздик, О. Донік, І. Міронова, С. Панишко, М. Чумак та ін.

Правову основу іноземної колонізації Наддніпрянщини започаткували маніфести російської імператриці Єкатерини II у 1762, 1763 та 1764 р., які заохочували переселення досвідчених селян-хліборобів з Німеччини, Голландії, інших європейських країн у південні й південно-східні місцевості Російської імперії. Переселенцям гарантували свободу релігії та звичаїв, самоврядування, звільнення від рекрутчини, виконання повинностей та сплати податків на визначений термін, надання достатньої кількості земель, асигнування з державної скарбниці для початку господарювання [7, с. 320; 18, с. 324] тощо.

Якщо перших колоністів не обмежували майновим цензом, то поява пізніше додатка до Маніфесту 22 липня 1763 р. дозволяла переселення лише заможним землеробам і ремісникам, котрі мали родини. З 1819 р. прикликання іноземців припинилося; подальші переселення здійснювалися за дозволом [18, с. 324, 325]. Це різко зменшило приплив колоністів до Російської імперії.

Типовими причинами, які спонукали переселенців покинути століттями обжиті землі, були такі: численні війни, які призводили до погіршення становища населення; відсутність вільних земель на батьківщині чи власних колоній у неї в нововідкритих частинах світу, куди могли переселитися бажуючі; релігійні утиски в Західній Європі окремих протестантських течій [5, с. 30, 31, 32; 18, с. 324], зокрема менонітів, та ін.

На 1780-ті рр. припадає початок іноземної землеробської колонізації Півдня України, головними регіонами якої стали землі Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. З того часу, як зазначають дослідники [2, с. 1; 29, с. 6], вже не окремі групи людей, а великі організовані громади німців, голландців, шведів, болгар, греків, представників інших етносів почали переселятися в досі малозаселені й економічно відсталі степи, щоб вільною працею перетворювати їх на культурні землеробські райони.

Перші писемні відомості про німецьких поселенців в Україні датовані кінцем Х ст. Після монголо-татарської навали посилювався приплив німців на західноукраїнські землі. Їх заохочували різними привілеями галицько-волинські князі для надання допомоги у відбудові зруйнованих міст, розвитку торгівлі і ремесел [32, с. 1770]. У XIII ст. існувала велика німецька община у м. Володимирі, причому статус окремих її членів був настільки високим, що вони запрошували до себе на обід навіть волинських князів [17, с. 62]. У литовсько-польську добу німецькі колоністи, крім Волині, з'явилися й на Поділлі, а в XVI – першій половині XVII ст. – в Наддніпрянщині і Лівобережній Україні.

Із останньої третини XVIII ст. німецька колонізація поступово набуває системного характеру. Перші шість компактних поселень було засновано в 1767 р. поблизу Бахмача на Чернігівщині, а через три роки – біля Кролевеця. Після знищення Запорозької Січі її землі в 1789–1790 рр. заселили представниками менонітської релігійної громади. На початку XIX ст. на південь України прибули вихідці з м. Бадена, Вюртемберга, Ельзасу, Пфальца, Прирейнля, Західної Пруссії та інших німецьких земель [32, с. 1770]. Вони заселяли переважно Таврійську, Катеринославську, Херсонську губернії, а після завоювання Росією Бессарабії й її землі.

Темпи зростання німецьких колоній, зумовлені пільговими умовами, наданими царським урядом, були вражаючими. Так, якщо в 20-ті рр. XIX ст. у Херсонській губ. було 40 поселень, Таврійській – 50, Катеринославській – 26, то в 1915 р. відповідно ця кількість досягла 182, 329

та 233 колоній [15, с. 14]. У 1914 р. у чотирьох південних губерніях налічувалося 966 колоній [32, с. 1770]. Зі зростанням кількості колоній збільшувалась і чисельність населення: за перші 20 років – у 8 разів, а до 1857 р. – у 25 разів, досягнувши майже 140 тис. осіб. Питома вага німецьких переселенців підвищувалася в усіх районах їхнього розселення, однак у різних пропорціях. Упродовж 1815–1857 рр. їхня частка в Таврійській губ. збільшилася втричі – з 2,42 до 6,32%; у Херсонській – у півтора разу, з 3,54 до 4,52%; у Бессарабії – з 2,13 до 2,30%; Катеринославській губ. – з 0,6 до 2,28% [6, с. 105]. Якщо в 1897 р., відповідно до перепису населення, на півдні України проживало 377,8 тис. німців [10, с. 417], у т. ч. в Херсонській губ. – 123,5 тис. (4,52%) [26, с. VIII], Катеринославській – майже 81 тис. (3,83%) [20, с. VIII], Таврійській – понад 78 тис. осіб (5,4%) [24, с. V], то до 1911 р., згідно з даними німецьких джерел, їхня кількість зросла до 489 тис. У 1914 р. в Південній Україні (без Кубані) проживало 467 тис. осіб [32, с. 1770]. Останні дві цифри викликають певні сумніви, оскільки незрозумілим є скорочення кількості німецького населення за три роки на 22 тис. осіб.

Другим за чисельністю регіоном компактного проживання німців в Україні стала Волинь. Перших німецьких колоністів запросив сюди князь Чарторийський – наприкінці XVIII ст. до свого маєтку в м. Корець. У першій половині XIX ст. з'явилися великі поселення німців – у 1801 р. засновані колонії Карлсвальд і Софіївка в Острозькому пов., а в 1811 р. – колонія Жозефін у Луцькому пов. [17, с. 62–63]. Заселення волинських земель у 30–60-ті рр. XIX ст. насамперед було зумовлено польськими повстаннями 1830–1831 та 1863–1864 рр. Оскільки під час цих подій німці зайняли вірнопідданську позицію стосовно російського престолу, то зазнали переслідування з боку повсталих, зокрема в Царстві Польському, і змушені були шукати притулку на Волині, де польське повстання було придушено швидше [5, с. 31]. У 1848 р. німці на цій території проживали у 657 колоніях, більшість з яких (70%) була розміщена в поліській зоні [17, с. 62]. Швидше за все це були невеликі хутори, де, як правило, проживала одна сім'я.

Якщо в 1860 р. у волинських колоніях налічувалося 4–5 тис. німців, то з 1883 р. їхня чисельність зросла [32, с. 1770]: за переписом 1897 р. – 171,3 тис. [19, с. 87], в 1914 р. – 200–240 тис. осіб (у т. ч. у Житомирському пов. – 66 тис., Новоград-Волинському – 53 тис., Луцькому – 43 тис., Володимир-Волинському – 22 тис., Дубнівському – 10 тис. осіб), а разом із Холмщиною – 276 тис. * осіб [32, с. 1770]. Серед найбільших німецьких поселень Луцького пов. були Людвігін (445 осіб), Богумилів (240 осіб), Піддубці (188 осіб), Пульханів (159 осіб). У Нових Пустомитах Горохівського пов. проживало 330 німців. Понад 50 колоністів було у селах Брище, Гаразджа, Гнідава, Доросині [17, с. 63] та ін.

Поза Південною Україною і Волинню німецька присутність на українських землях Російської імперії була незначною. Перед Першою світовою війною чисельність німецького населення становила близько 54 тис. осіб [32, с. 1770]. Згідно з даними перепису 1897 р., у Київській губ. проживало 14,7 тис. (0,41%) [21, с. XI, 89], Подільській – 4,1 тис. (0,13%) [22, с. III, VI, 99], Полтавській – 4,6 тис. (0,16%) [23, с. XVIII, 101], Харківській – 9,1 тис. (0,36%) [25, с. XIV], Чернігівській – 5,3 тис. осіб (0,23%) [28, с. XII, 113].

Загалом у підросійській Україні у 1897 р. проживало понад 540 тис. німців (2,1% від усього населення) [37, с. 37]. До 1914 р. їхня кількість зросла до 797 тис. осіб (2%) [32, с. 1770]. Однак за перших півтора року війни, згідно з даними «Статистичного щорічника», німецьке населення зменшилося на більш ніж 230 тис. і за станом на 1 січня 1916 р. налічувало 565 тис. осіб [15, с. 12].

Дослідники вказують на нерівномірність розміщення національних меншин в Україні і пояснюють це історичними умовами їх комплектування [15, с. 12, 49]. Так, районами найбільшого зосередження німецької людності були південно- та західноукраїнські землі, Волинь і Холмщина, де представники цієї меншини селилися здебільшого великими суцільними анклавами серед українського населення або невеликими поселеннями. В підросійській Україні

---

* Незрозуміло, за якими критеріями автор статті «Німці на Україні», поміщений в «Енциклопедії українознавства», вирахував спільну кількість німецького населення на Волині та Холмщині (276 тис. осіб), оскільки в 1914 р., за його даними, на Волині проживало 200–240 тис. німців, на Холмщині – 31,5 тис. [32, с. 1770]. Разом цей показник становитиме 271,5 тис. осіб.

німецька національна меншина становила в 1897 р. 30,8% від усіх німців Російської імперії [16, с. XII; 33, с. 4]. Найбільшою була їхня частка серед населення Волинської губ. – 5,73%, Таврійської – 5,40%, Херсонської – 4,52%, Катеринославської – 3,83%, Бессарабської – 3,11%. В інших місцевостях німецького населення було менше 1%.

У Волинській і Київській губерніях німці утворювали численні колонії. У південних районах вони мешкали в усіх повітах, але в Бессарабській губ. переважали в Аккерманському пов. (понад 2/3), у Херсонській – Одеському, Таврійській – переважно в її північній частині [16, с. XII].

Окрім регіональних відмінностей поселення, етнічні суб'єкти України різнилися й тим, що одні з них проживали здебільшого у містах і містечках, а інші – в селах. Статистика засвідчує, що переважна більшість німецького населення мешкала в сільській місцевості. Однак, якщо загалом у європейській частині Російської імперії в містах проживала чверть (23,3%) німців [16, с. XII], яких найбільше було в Одесі (1897 р. – 10,2 тис. (2,5%) осіб) [27, с. VI], то в Наддніпрянщині – лише десята їхня частина [32, с. 1770]. Таку диспропорцію можна пояснити лише високою продуктивністю українських земель.

Важливим чинником для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації, місця у суспільному житті тощо є дані про станово-майновий рівень, виробничу зайнятість і суспільний поділ праці серед етносів України. Щодо першого критерію слід зазначити, що німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами [15, с. 18]. Однак культура господарювання на новому місці, зокрема, застосування сільськогосподарських машин, високопродуктивної худоби, орієнтація на інтенсивні галузі, а також широке використання найманої праці забезпечили німецьким селам високий рівень добробуту. До 1914 р. їхні жителі були забезпеченішими, ніж будь-які інші. Частка заможних селян серед німецьких колоністів переважала 80% [3, с. 131].

Дослідник німецьких колоній В. Жирмунський вказав на цікаві факти ставлення їхніх мешканців до праці. Кожен господар обробляв землю і збирав урожай самостійно, але за необхідності допомагав сусідові. У кожному дворі налічувалося до 25 голів худоби: від коней до свиней. Вражала висока організованість і продуктивність праці. Якщо в українському поселенні роботу виконували 20–25 осіб, то у німців – лише 4–5, тільки якісніше. Організація роботи була такою, що змушувала працювати ефективно, оскільки господарі-німці працювали разом із найманими працівниками. Були й інші стимули: сумлінним працівникам платили у 4–5 разів більше, ніж в українських поселеннях, та годували п'ять разів на день [11, с. 88–89].

У приватному німецькому землеволодінні, зокрема на Волині, переважали дрібні наділи, здебільшого площею до 50 дес. Однак фактично майже 9/10 приватної землі належало великим і середнім власникам. Німці були на третьому місці в губернії за кількістю землевласників і величиною землеволодінь після поляків і росіян. Їм належало 5% приватного землеволодіння. Середня величина земельних ділянок у німців становила 526 дес. [9, с. 81–82], і це був другий показник у губернії після євреїв.

Нерідко нестача коштів змушувала німецьких колоністів купувати або орендувати менш родючі землі. Однак застосування передових агротехнічних прийомів та висока культура господарювання приводили до їхнього швидкого освоєння та інтенсивного використання. Німці вперше привезли на Волинь технологію приготування т. зв. жирного ґрунту, широко застосовували мінеральні та органічні добрива (у т. ч. попіл, який вивозили зі старих гут), у значних обсягах почали культивувати цукрові буряки. Оскільки земельні ділянки німців часто розміщувалися у заболочених місцях, вони широко розгорнули меліоративні роботи. Наприклад, у колонії Анета Житомирського пов. прокопали канал довжиною 3,5 версти [17, с. 63], що діє й донині.

Колоністські господарства економічно швидко міцніли. На початку ХХ ст. на півдні України німці були власниками 3,8 млн. дес. землі [32, с. 1772], а на Правобережжі – 2 млн. дес., у т. ч. на Волині – 700 тис. дес. [9, с. 81, 82] У результаті реформ 1860 – 1870-х рр. виникли великі німецькі фермерські господарства з новими формами господарювання, де застосовували сільськогосподарські машини, передові агротехнічні методи тощо. Було створено сприятливі умови для розвитку хліборобства, сільськогосподарського машинобудування.

З 1818 р. для управління німецькими колоніями на півдні України діяв Опікунський комітет [10, с. 417]. Загалом висока інтенсивність німецьких господарств робила їх взірцевими для місцевого селянства [17, с. 17–63]. Цей досвід став корисним для багатьох селян під час здійснення т. зв. Столипінської аграрної реформи.

Певні досягнення німецькі колоністи мали й у промисловому розвитку. Зокрема, з другої половини XIX ст. у Харкові було засновано великі промислові підприємства фабричного типу (заводи товариства «Гельферіх-Саде», Е. Бергенгейма, Н. фон Дітмара, Е. Мельгозе, А. Пільстрема та ін.), що зумовили якісні зміни у структурі господарства. На цих підприємствах напередодні Першої світової війни виробляли продукцію на суму 12,4 млн. руб., що становило 50% від загальної суми прибутків від виробництва харківських підприємств. На них працювало до 12 тис. осіб, тобто 30% [14, с. 12; 38, с. 240] від загальної чисельності харківського робітництва.

У 1886 р. брати Классени заснували в м. Мелітополі завод сільськогосподарських машин та устаткування. На підприємстві працювало 165 працівників, а вартість загального обсягу виробленої продукції досягла 225 тис. руб. У 1894 р. засновано заводську школу. Про високий рівень виробництва засвідчують гран-прі, яких завод був удостоєний на міжнародних конкурсах у 1908 і 1911 р., та низка золотих і срібних медалей.

У 1911–1912 рр. у Мелітополі почав діяти силікатний завод із виробництва білої будівельної цегли. Його власником був Г. Шац, мешканець с. Бромefeld Пришибської волості Мелітопольського пов. [30, с. 81].

В Одесі одними з найстаріших були завод мила і свічок Санценбахера, продукція якого користувалася попитом в Європі, та заводи Й. Гена, де виробляли сільськогосподарську техніку [12, с. 19].

Вагомих здобутків досягли німецькі колоністи в розвитку промислової інфраструктури сільської місцевості. Наприклад, на Харківщині до Першої світової війни було збудовано 81 промислове підприємство вартістю понад 7 млн. руб. Цукрові заводи Л. Кеніра, П. Берга та інших підприємців стали великими промисловими осередками, на яких наприкінці XIX ст. працювало більше 4 тис. осіб [14, с. 12].

Своєрідним відображенням місця національних меншин у суспільному житті є їхня систематизація за видами зайнятості населення, особливо якщо зіставляти дані за окремими націями [15, с. 19]. Така класифікація також дає змогу з'ясувати рівень гармонійності функціонування суспільства, його структурованості. Німецькі колоністи, згідно з даними підрахунків за видами занять на 1000 осіб населення, вміщених у «Статистичному щорічнику Росії», за станом на 1 січня 1916 р. найбільше були задіяні в сільському господарстві – 57,7% від їхньої загальної кількості [35, с. 70]. Саме землеробство і тваринництво стали економічною основою їхнього існування.

Серед здобутків представників німецької меншини у розвитку сільського господарства України варто виокремити освоєння значних площ неживаних і малозаселених земельних угідь шляхом їхньої меліорації, підвищення культури землеробства (запровадження нових методів обробітку землі, мінеральних та органічних добрив, сівозміни, вирощування конюшини, ріпаку, хмелю, ревеню), садівництва, упорядкування лісового господарства, розведення нових порід худоби і покращення її годівлі. Заборона поселенцям продавати і дробити наділені їм для господарювання земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалий період [13; 36; 8, с. 140].

Другим заняттям за поширеністю серед німецького населення була приватна служба – 6,2% [35, с. 70]. Зокрема, у поміщицьких маєтках, рідше на промислових підприємствах, німці займали посади управляючих, виконували низку інших адміністративних функцій: були прикажчиками, контролерами, наглядачами, посильними, рахівниками-економістами, писарями, шафмейстерами, управляючими палацами, дворецькими [9, с. 87–88] тощо.

Єдиним видом зайнятості, де німці випереджували не лише українців і росіян, а й євреїв та поляків, було отримання особистих доходів і підмог. Частка німецького населення у цьому виді діяльності становила 4,3% від його загальної кількості.

Доволі високим був також відсоток німців в адміністрації – 3,2% [35, с. 70]. За цим показником вони поступалися лише євреям.

Німецьке населення активно займалося торгівлею (4,1% від його загальної кількості [35, с. 70]), поступаючи у цій галузі серед чисельних етносів тільки євреям. Дослідники припускають, що така позиція німців у торговій сфері була зумовлена їхнім менталітетом. Джерела засвідчують, що «...колоністи ні з ким не входили в угоди, ні з якими торговцями, а самі відвозили свої лишки і свої товари в Одесу, Миколаїв та інші місця у магазини, на базари та ярмарки» [1, с. 36]. Згідно зі Всеросійським переписом 1897 р., серед представників купецького стану в Україні німці, маючи 1971 особу [4, с. 159], за кількістю поступалися лише євреям, росіянам та українцям.

Високими були показники участі німецького населення в промисловій діяльності – 21,1% [35, с. 70]. Проте дослідники зазначають, що розвиток ремесел і промислів у німців України мав деяку специфіку. Повністю присвячувала себе цим заняттям, живучи лише доходами з них, незначна кількість колоністів. Це пояснювалося тим, що більшість поселенців самостійно виготовляла необхідні для ведення господарства знаряддя праці та предмети домашнього побуту і ремонтувала їх. Відповідно ремісників у колоніях було обмаль, і то часто поряд із ремеслом вони займалися землеробством [9, с. 89]. Німецький колоніст не уявляв свого існування в Україні без землі, і якщо не міг здобути господарства, необхідного для прожиття, осідав на невеликій ділянці землі і заробляв на життя найманою працею або ремеслом [31, с. 129]. Серед представників німецького промислового прошарку в Україні переважали підприємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники [15, с. 20].

Значним був внесок німецьких колоністів у розвиток таких галузей промисловості, як борошномельна, сукноробна, лісорозробна та лісопереробна, деревообробна, шкіряна, пивоварна, винокурна, промислове конярство, фарфоро-фаянсова. Продукція останньої користувалася попитом у всій Європі [9, с. 106; 34, с. 112; 36]. З другої половини ХІХ ст. у містах з'являлося дедалі більше технічно освічених ремісників із Німеччини, які відкривали механічно-слюсарні, мідеплавильні, чавуноплавильні та металообробні майстерні [38, с. 240], що згодом переросли у великі модерні підприємства.

Із ремесел більш розвинутими були: деревообробні, ковальське, гончарне, ткацьке, шевське, кравецьке. Вони забезпечували внутрішні потреби колоністів у знаряддях праці та предметах побуту, а надлишки ремісничої продукції реалізували на місцевих ринках [8, с. 141; 9, с. 93–106, 238; 31, с. 128–129].

Загалом система німецького господарювання була побудована так, щоб забезпечити колонії необхідними засобами і товарами, не виходячи за її межі і без будь-якого втручання ззовні, тобто була своєрідним, майже замкнутим економічним простором [9, с. 93].

Отже, на початку ХХ ст. населення України відзначалося багатоетнічним складом. Окрім українців, тут мешкали представники інших національностей, серед яких і німецька меншина. Її поява на українських землях була зумовлена різними причинами – економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо. На теренах підросійської України німецькі колоністи селилися головним чином великими суцільними анклавами серед українського населення або невеликими поселеннями, здебільшого, у сільській місцевості Таврійської, Катеринославської, Херсонської, Бессарабської губерній, Волині, Холмщини. Основою їхнього економічного існування були землеробство і тваринництво; значним був внесок німецьких колоністів у розвиток промисловості та ремесел. Завдяки пільгам, наданим російською владою, високій агрокультурі, працьовитості та відносній самостійності господарств поселенці домоглися для себе високого життєвого рівня.

Література

1. Багмет М. Німецькі поселенці – «біля пляма» в історії України / М. Багмет, В. Погорелов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення. – К. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Вип. 1. – С. 34–42.

2. Берестень О. Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Є. Берестень. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.

3. Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. / В. С. Гвоздик // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний ас-

пекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовтня 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. – С. 130–134.

4. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 154–168.

5. Задерейчук І. П. Німецька колонізація українських земель у XVIII – на початку XIX ст. / І. П. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – № 3. – С. 30–38.

6. Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції / А. І. Кіссе // Наукові праці. – 2004. – Т. 34, вип. 21. – С. 99–106.

7. Козирева М. Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. XX століття / М. Козирева // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 324–331.

8. Костюк М. Из истории волынского-немецких взаимосвязей / М. П. Костюк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 131–150.

9. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2003. – 384 с.

10. Кривець Н. В. Німці в Україні / Н. В. Кривець // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 417–419.

11. Майснер В. Исторический путь немцев в Украине / В. Майснер // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 85–91.

12. Міронова І. С. Національні меншини України : навч.-метод. посіб. / І. С. Міронова. – Миколаїв – Одеса: ТОВ ВіД, 2006. – 305 с.

13. Монолатій І. Українсько-німецькі етнокультурні процеси в Галичині [Електронний ресурс] / І. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.kolomyia.if.ua/histpub/historypub12.htm>.

14. Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. Г. Мухіна. – Харків, 2006. – 19 с.

15. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. – К., 2000. – 357 с.

16. Общий сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / [предисл.: Н. Тройницкий]. – [Т.] 2. – Санкт-Петербург : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – [6], LX, 417 с. – 2 тит. л.

17. Панишко С. Д. Історичне краєзнавство / С. Д. Панишко // Наукові записки з проблем волинезнавства : зб. наук. ст. та матеріалів, присвяч. 45-річчю від дня народж. С. Д. Панишка. Вип. I / упоряд. О. Є. Златогорський. – Луцьк, 2008. – С. 25–75.

18. Панчук М. Національна німецька меншина в Україні у 1920–30-х роках / М. Панчук, О. Ковальчук, Б. Чирко // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 320–323.

19. Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. VIII : Волынская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 309 с.

20. Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XIII : Екатеринославская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 234 с.

21. Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XVI : Киевская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 287 с.

22. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXII : Подольская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 285 с.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXIII : Полтавская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 315 с.
24. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 310 с.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVI : Харьковская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 297 с.
26. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 319 с.
27. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Городъ Одесса / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1903. – 167 с.
28. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVIII : Черниговская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. – 341 с.
29. Петков С. В. Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Петков. – Х., 1999. – 17 с.
30. Попенко Я. В. Заселення Запорізького Приазов'я німецькими колоністами у XVIII–XX столітті / Я. В. Попенко, О. Л. Морозова // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 79–81.
31. Потапчик Л. Німці-волиняни / Л. Потапчик // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 128–131.
32. Р. М. Німці на Україні / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 5 / голов. ред. В. Кубійович. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1996. – С. 1768–1774.
33. Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія сведения по Имперіи / [предисл.: Н. Тройницкий]. – [Санкт-Петербург] : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркіна, 1905. – 43 с.
34. Сіреджук П. Німецька колонізація Прикарпаття / П. Сіреджук // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 109–114.
35. Статистическій ежегодникъ Россіи. 1916 г. (Годъ тринадцатый). Вып. 1. – Москва–Петроград : Изд. Центр. статист. комитета, 1918. – 121 с.
36. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 [Електронний ресурс] / О. Г. Суліменко. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/28626.html>.
37. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі : довід. / С. Чорний. – К. : Картограф, 2001. – 88 с.
38. Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Чумак // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 237–242.